

Nomádi a usedlíci.

Diskuze o „národním charakteru“ mezi osvícenstvím a romantismem

Václav Smyčka

NOMADS AND SETTLERS. DISCUSSION OF THE 'NATIONAL CHARACTER' BETWEEN THE ENLIGHTENMENT AND ROMANTICISM

This study examines, dealing with proto-ethnographic and historiographical texts originated in the 18th and early 19th century, the transformation and displacement of Orientalist discourses on the 'nomadic national character' of the Slavic population of the Czech Lands.

KEYWORDS:

Enlightenment; national character; nomads; Sarmatism; national revival

Jednou z tradičních alterit národů střední Evropy, onen „cizí“, kdo není „námi“, ani se s námi nemůže měřit a tedy nám být poddán či naopak nadřazen, jsou kočovné národy. S nájezdy Avarů, Maďarů, Tatarů, Kumánů či Turků se setkáváme pravidelně v celých „našich“ dějinách. Jako střídající se vlny hrůzy utvářela konfrontace s nimi obraz národa o sobě samém. Těmto hluboce do kulturní paměti vrytým a stejně tak mytizovaným nájedníkům středoevropské národy stavěly do protikladu své národní hrdiny. V „našem“ případě nemůžeme opominout Jaroslava ze Šternberka, hrdinu, který podle tradice zahnal Tatary v bitvě u Olomouce a jenž byl zvěčněn v historických románech, monografiích i Královédvorském rukopise,¹ či Zdeňka Kašpara Kaplíře ze Sulevic, slavného obránce Vídně před Turky. Když od 19. století ztratili nájedníci funkci „cizího“, vůči kterému by se mohlo domácí „usazené“ obyvatelstvo vyhraňovat, bylo možné se alespoň stejným způsobem vymezovat vůči Židům. Také těm měla chybět spjatost s půdou, což je v očích mnohých stavělo do role jen zdánlivě usazených kočovníků uvnitř vlastního státu. Diskuze, jaké dnes vyvolávají utečenci žádající v Evropě o azyl, ukazují, že tento mechanismus utváření vlastní identity vymezením se vůči „cizímu“ je stále v pohybu.

Chceme-li specifický středoevropský orientalismus² řádně popsat, nesmíme opominout ještě jednu roli, a sice toho, kdo není úplně „cizí“, není kódován orientalistic-

1 K mýtizaci mongolského vpádu v předbřeznové době viz Oldřich KRÁLÍK, *Historická skutečnost a postupná mytizace mongolského vpádu na Moravu roku 1241: příspěvek k ideologii předbřeznové Moravy*, in: týž, *Osvobozená slova*, Praha 1995, s. 158–202.

2 K pojmu orientalismu viz klasickou práci postkoloniálních studií Edward W. SAID, *Orientalismus*, Praha 2008. Nejnovější aplikace na středoevropský prostor viz Robert BORN — Sarah LEMMEN (edd.), *Orientalismen in Ostmitteleuropa. Diskurse, Akteure und Disziplinen vom 19. Jahrhundert bis zum Zweiten Weltkrieg*, Bielefeld 2014.

kými diskurzů, ale jako „druhý“, alter-ego, předchází jakékoli identitě, neboť o jeho uznání „já“ usiluje.³ Bojoval-li Jaroslav se Štenberka tak hrdinně v mytické bitvě u Olomouce, bylo to proto, že zachraňoval osud celé „Evropy“, a proto by si Češi jako národ, který zachránil zbytek kontinentu (míní Cornova ve Štenberkově biografii),⁴ měli zasloužit uznání mezi rovnoprávnými národy. Také hrdinství dalšího obránce Evropy před „barbarstvím“, Zdeňka Kašpara Kaplíře ze Sulevic, by si bez aspektu uznání, respektive zneuznání ze strany Habsburků v národním vyprávění jistě neuchovalo tak významné postavení. Konečně i český antisemitismus 19. století názorně odráží potřebu uznání nově se konstituujícího českého národa od jeho alter-ega, druhého zemského národa místních Němců, což ostatně platí i naopak.

Avšak stejně jako je toto vymezování se úspěšné, stejně tak už pouze ona snaha a námaha, kterou je k tomu třeba vynaložit a kterou vynakládáme, onen proces značení vlastní identity v binárních opozicích, jeho materialita a časovost, jsou tím, co jej nabourává a ohrožuje. Od „po-čátku“, který by měl ideálně fungovat jako do sebe sama uzavřené zřídlo identity, je vždy identitě současně vepsán její stín. V „po“, jež vždy již předchází „činu“, a musí s ním být tak chtě nechtě spojeno (stejně jako v němčině „Ur“ předchází „Sprung“),⁵ se skrývá to, čeho se identita snaží zbavit. Touto snahou pak sama sebe ohrožuje, neboť je nucena neustále opakovat svůj po-čátek (po-čínat), a stávat se tím sobě ve své konstruovanosti viditelnou a zranitelnou.

Tématem této studie jsou některé z těchto pohyblivých stínů, stejně jako s nimi neoddělitelně spjaté snahy se jich zbavit, které se promítly do diskuze o „národním charakteru“ mezi intelektuály období osvícenství a romantismu v poslední čtvrtině 18. a první třetině 19. století. Půjde zde o problémy s vlastním domnělým původem Čechů a Moravanů jako „nomádského národa“, jehož dávný kočovný způsob života se měl, podle některých autorů této doby, otisknout do přetrvávajícího „národního charakteru“. Zaměříme se přitom jak na fungování odkazu k „nomádskému charakteru“, tak i na rychlý rozpad tohoto diskurzu ve chvíli, kdy část intelektuálních elit začala usilovat v rámci projektu národního obrození (tedy opět jednoho po-čátku) o to, učinit „národní charakter“ neproblematickým. To znamená uzavřít jej do sebe sama tak, aby jeho trvání již nepředcházelo žádné „po“ a aby korespondoval s aktuální identitou či ještě více záměry kladenými do budoucnosti.

3 Model konstrukce identity prostřednictvím diference druhý/cizí zde užívám v návaznosti na práce Wolfganga Müller-Funka. Viz Wolfgang MÜLLER-FUNK, *Das Eigene und das Andere/Der, die, das Fremde. Zur Begriffserklärung nach Hegel, Levinas, Kristeva, Waldenfels*, in: Johannes Feichtinger — Ursula Prutsch — Moritz Csáky (edd.), *Habsburg postcolonial. Gedächtnis — Erinnerung — Identität*, Innsbruck 2003, s. 83–95; TÝŽ, *Kakanien revisited. Über das Verhältnis von Herrschaft und Kultur*, in: týž (ed.), *Kakanien revisited. Das Eigene und das Fremde* (in) *der österreichisch-ungarischen Monarchie*, Tübingen — Basel 2002, s. 14–32.

4 Ignaz CORNOVA, *Jaroslav von Sternberg der Sieger der Tartarn*, Praha 1813, s. 8.

5 K problematice počátku viz např. Emil ANGEHRN, *Philosophie zwischen Ursprungsdenken und Ursprungskritik*, in: týž, *Anfang und Ursprung. Die Frage nach dem Ersten in Philosophie und Kulturwissenschaft*, Berlin 2007, s. 247–274.

NOMÁDI

Za jeden z prvních příkladů rodícího se etnografického způsobu popisu venkovského obyvatelstva můžeme považovat krátkou studii Josepha Leopolda Wandera *Pozoruhodná stopa stěhování národů*, publikovanou v Praze v roce 1794 v *Archivu pro dějiny a statistiku* editovaném Josephem Antonem Rieggerem.⁶ Wander, aktuář a později ředitel Císařského ředitelství staveb silnic v Praze pocházející z Turnova v Podkrkonoší, se zaměřil na pravidelné sezónní přesuny jazykově českého obyvatelstva z Podkrkonoší do polabských nížin v době žní, po nichž se nádeníci i se svými rodinami opět vraceli do svých domovů v horských oblastech východních Čech:

„Dělo se tak po staletí a děje se tak periodicky stále každý rok, že obyvatelé Krkonoš putují dolů z hor. Děje se tak každý rok v tentýž čas, když v rovinatých oblastech začínají žně. Putující přitom táhnou ve velikých skupinách od deseti, dvaceti po padesát hlav s ženami a dětmi a rozdělují se jednotlivě či po skupinách do vesnic a okolí, kde lze předpokládat nejrozvinutější zemědělství společně s nejpožehnanější úrodou. Zde se najímají k sedlákům jako ženci na dobu žní, vykonávají své denní práce s plnou pílí a navracejí se se svým výdělkem opět do Krkonoš.“⁷

Tato regionální záležitost a praktickými potřebami místního hospodářství snadno vysvětlitelná praxe se však v očích Wandera, nadšeného statistika a topografa, proměňuje ve stopy prastarých zvyků a raně středověkého „stěhování národů“. Wander si neumí zvyk podkrkonošských „Slovánů“ vysvětlit jinak než jako relikvitu dávných historických událostí. Když si Wander položí otázku, „co mohlo původně přivést tyto obyvatele hor k periodickému putování do rovinaté země?“, zamítne jednoznačně ekonomickou motivaci i všechny ostatní, jež se nabízejí, a dochází k jednoznačnému závěru, že příčinou: „nemůže být nic jiného než navyklost, zděděný zvyk, který se táhne od slovanských praotců, kteří žili **nomádkým způsobem** [zdůraznil autor], neustále putovali, a tak také předali svým potomkům tento sklon. Již v nejhrušších dobách nalezneme Slovany jako kočovný národ. Avšak návyk se u nich proměnil v přirozenost, kterou si potomci zachovali. Chuť cestovat mají tito obyvatelé hor skutečně stále ještě ve vysoké míře.“⁸

6 Joseph Leopold WANDER, *Eine merckwürdige Spur der Völkerwanderung*, in: Joseph Anton Riegger (ed.), *Archiv für Geschichte und Statistik*, Dresden 1794, s. 404–409.

7 „Es geschah seit Jahrhunderte, und geschiehet periodisch noch alle Jahre, daß die Bewohner des Riesengebirges herab in das flächere Böhmen wandern; dies geschiehet alle Jahre um die Zeit, wenn im flachen Lande der Getraideschnitt seinen Anfang nimmt. Die Wanderer ziehen in größern Haufen zu 10, 20 bis 50 Köpfen mit Weib und Kindern aus, und vertheilen sich einzeln, oder auch truppenweise in die Dörfer und Gegenden, wo der blühendste Ackerbau, mithin der gesegneteste Getreideschnitt zu hoffen ist. Hier verdingen sie die Wanderer an den Landmann als Schnitter auf die Erndtezeit, verrichten ihr Tagewerk mit vielem Fleiße, und kehren mit ihrem Verdienste wieder nach dem Riesengebirge zurück.“ Tamtéž, s. 403, 404. Všechny citáty v textu jsou transliterovány; překlady jsou dílem autora stati.

8 „Was mochte doch diese Gebirgsbewohner ursprünglich zu dieser periodischen Wanderung ins flache Land bestimmt haben? — Noth kann es nicht allein ursprünglich gewesen

Jedná se tedy podle Wandera (příznačné jméno) o nepřerušenu kontinuitu nomádkého způsobu života, který se uchoval v lidových vrstvách regionu již od dob stěhování národů. Wander spatřuje důkazy pro přítomnost dávného „národního charakteru“ jednak v životním stylu, přesněji v rozšířeném podomním obchodnictví, jež má být nejvíce oblíbené právě mezi zdejšími česky hovořícím obyvatelstvem, jednak v jejich jazyce. Wander rozebírá krkonošský dialekt češtiny, v němž nachází mnohé podobnosti s polštinou, a dochází k závěru, že každý „český filolog, který v hlavě nosí základ všech slovanských jazyků, musí mezi těmito lidmi s podivením objevit přinejmenším zastřené stopy praslovanského jazyka.“⁹ Právě jazyk se stává klíčovým důkazem pro Wanderovo tvrzení, že regionální zvyk místního česky hovořícího obyvatelstva představuje relikv pradávného „společného ducha“ kočovných Slovanů (*Gemeingeist der Slaven*): „Copak není právě shoda jazyka těchto českých obyvatel hor s jinými větvemi slovanského kmene důkazem pro to, že se v této oblasti zachovala stopa skutečné slovanské řeči a s ní také určitý společný duch Slovanů?“¹⁰

Ačkoli Wander na několika místech svého pozoruhodného etnografického rozboru označuje místní slovanské obyvatelstvo za „kočovní národ“ (*wandernde Nation*), tedy tradičně pejorativním označením pro společnosti bez trvalého zakotvení, neusiluje o kritiku této praxe, ale naopak pléduje pro porozumění této domněle archaické „stopě stěhování národů“: „Příliš ukvapený soud by mohl být vynesena nad těmito jedinými potomky dávných skutečných Slovanů, když bychom je označili pohrdavým jménem pobudů, a právě proto jim jejich bytí třeba jistým způsobem nomádký způsob života zakázali.“¹¹

Aby Wander pro tuto shovívavost nalezl racionální argumenty, uvádí mimo jiné též ekonomickou prospěšnost „nomádkého způsobu života“ pro místní hospodářství.¹² Vedle toho ale chápe „zvláštní existenci těchto kočovníků a jejich životního způsobu“ také

seyn; denn dieser müßen sie eben so steuern können, als sie ihr in dem noch rauheren Zeitalter gesteuert hatten [...] Es kann nichts anders seyn, als Gewohnheit eine hergebrachte Sitte, welche von den slawischen Altvätern herrühret, welche nomadisch lebten, immer wanderten, und daher diese Neigung ihren Nachkommen hinterließen. / Man findet schon im grausten Alterthume die Slawen als eine wandernde Nation; aber die Gewohnheit wurde bey ihnen Natur, welche die Abkömmlinge behielten. Reiselust besitzen diese Gebirgsbewohner wirklich noch im hohen Grade.“ Tamtéž, s. 405.

9 „Ein böhmischer Philolog, der den Kern aller slawischen Sprachen im Kopfe trägt, muß unter diesen Leuten, wenigstens im Dunkeln, Spuren von der altslawischen Sprache auf eine überraschende Art entdecken [...]“ Tamtéž, s. 404.

10 „Ist vielleicht eben diese jezt noch kaum merkbare Uebereinstimmung der Sprache dieser böhmischen Gebirgsbewohner mit den andern Zweigen der slawischen Stämme nicht ein Beweis, daß in dieser Gegend sich eine Spur von der wahren eigentlichen slawischen Sprache und mit ihr ein gewisser Gemeingeist der Slawen erhalten habe?“ Tamtéž, s. 405.

11 „Ein ziemlich übereiltes Urtheil würde man über diese einzigen Abstammlinge der alten wahren Slawen fällen, wenn man sie mit dem verächtlichen Namen der Landstreicher belegen, und ihnen eben darum ihre etwa auf eine gewisse Art nomadische Lebensart verbieten wollte.“ Tamtéž, s. 406.

12 „Sie sind in Rücksicht einer gewissen Lage Böhmens wirklich dem Staate nützlich, und könnten, wenn ihre unwiderstehliche Neigung zum weiten Reisen wohl benutzt würde, auch einen weit umfassendern Nutzen verschaffen.“ Tamtéž, s. 406.

jako jedinečný objekt vědeckého zájmu, jenž: „může poskytnout nejrůznější látku ke kritickému zkoumání starých dějin slovanského lidu vůbec, zvláště pak ale původních dějin obyvatelstva Čech, zvyků a charakteru jejich obyvatel a filologie českého jazyka.“¹³

Hodnota zachování „zvláštní existence těchto kočovníků“ je tedy konečně nikoli pouze ekonomická, ale i badatelská, neboť zkoumání jejich nomádského způsobu života nám dovoluje nahlížet do nejstarších dějin českého obyvatelstva a kultury doby stěhování národů.

Ačkoli se zde jedná o pozůstatky domnělé dávné kultury konkrétní skupiny obyvatelstva v rámci jediného regionu, nemůžeme současně přehlédnout, jak se místní fenomén v očích osvícenského statistika promítá do vztahu obou hlavních zemských etnik. Wander připisuje „nomádský způsob života“, který v dobových univerzálních historiích představuje starší stupeň společnosti před vznikem usedlé zemědělské kultury,¹⁴ pouze českému obyvatelstvu těchto etnicky smíšených oblastí. Místní německé obyvatelstvo se podle Wandera sezónního putování neúčastní a zůstává po celý rok na stejném místě. Stejně tak onu „chuť cestovat“, kterou Wander nachází v tak „vysokém stupni“ u českého obyvatelstva a která se projevuje oblibou podomního obchodu, nachází Wander pouze u českého obyvatelstva. Tento lokální zvyk se tak ve Wanderových očích proměňuje v obecný charakter obou zemských etnik. Zatímco v českém obyvatelstvu jde stále nalézt relikty nomádské kultury, která ve všech dobových univerzálních dějinách představuje stupeň předcházející fázi usazování a rozvoje zemědělství, mezi místním německým obyvatelstvem již údajně tento „duch“ nalézt nelze.

Vyvstává před námi otázka, kde se bere ona jistota, s níž Wander přikládá nomádský charakter jako stále trvajícím dědictvím „kočovných Slovanů“ právě pouze jim a nikoli třeba germánským národům, jež se staly stejnou, pokud ne ještě větší měrou součástí migračních vln na přelomu starověku a středověku. Pokud Wander vychází z teze, že „nomádský způsob života“ je obzvláště charakteristický pro Slovanů, aniž by cítil potřebu ji dále dokazovat, zdá se, že předpokládá všeobecnou srozuměnost čtenářstva s tímto názorem. A skutečně, podnikneme-li krátký exkurz díly českých i zahraničních historiků 18. století, zjistíme, že spojení Slovanů s kočovnými kmeny východoevropských stepí není nijak ojedinělé a že tedy Wanderův dílčí postřeh těžil ve své době z mnohem širšího kontextu.

SARMATSKÝ PŮVOD

Wanderův současník, první stavovský dějepisec a autor nejrepresentativnějších a nejnákladnějších dějin 18. a počátku 19. století, Franz Pubitschka, měl ve věci jasno:

13 „Das sonderbare Daseyn dieser Wanderer und ihrer Lebensart, könnte noch mancherley Stoff zu kritischen Untersuchungen der alten Geschichte des slawischen Volkes überhaupt, insbesondere aber zur ursprünglichen Bevölkerungsgeschichte Böhmens, den Sitten und Charakter seiner Einwohner, und der Philologie der böhmischen Sprache liefern.“ Tamtéž, s. 407.

14 Viz v tomto ohledu za mnohé jiné Johann Christoph ADELUNG, *Versuch einer Geschichte der Cultur des menschlichen Geschlechts*, Leipzig 1782, s. 29–34.

„Kolem roku 480 po Kristu přicházejí Slované, sarmatský národ, se svými ženami a dětmi ze Sarmacie do Čech.“¹⁵ Pubitschka identifikoval Čechy jednoznačně s jedním z pozdně antických kočovných kmenů sídlících ve východní Evropě. Ačkoli Sarmaty a Sarmacií nemyslel nic jiného než Slované a východní Evropu, nerozlišoval mezi oběma národy, které mu splývaly do jednoho. Historické zprávy antických autorů o Sarmatech tak považoval i za zprávy popisující samotné Slované. Pubitschka v tom navazoval na dlouhou tradici vedoucí nejdříve k barokním historikům Tomáši Pešinovi z Čechorodu¹⁶ a Janu Františku Beckovskému,¹⁷ kteří o sarmatském původu Slovanů stejně jako on neměli nejmenších pochyb, přes Bohuslava Balbína, jenž tuto možnost zvažoval, avšak v poslední redakci svých *Miscellaneí* se od ní odklonil, až k Melchiorovi Goldastovi, jenž tuto teorii propagoval v zahraničí, a konečně na dlouhou plejádu humanistických autorů v čele s Janem Matiašem ze Sudetu.¹⁸ Všichni tito autoři se přitom vymezovali vůči dosud panující představě Hájkovy kroniky o „charvátském“ (dalmatském) původu Čechů, tedy takovém původu, který místo kočovných kmenů východní Evropy kladl na počátek prestiž jedné z římských provincií.

Největší rozkvět však zažila tato teorie v díle dalšího raně osvícenského historika, premonstráta kláštera v Hradisku u Olomouce, jenž je autorem první rozsáhlé syntézy o Velkomoravské říši z roku 1762, Mariana Ulmanna. Také pro něj byli dávní antičtí Sarmaté kočující ve stepích východní Asie titíž, kteří pak pod jménem Slované vstoupili do dějin střední Evropy. Identifikace Slovanů se Sarmaty jej vedla k výrazně orientálnímu popisu „národního charakteru“ původních Čechů a Moravanů. Podle Ulmanna, který se sám hlásil k česky hovořícím Moravanům, tvořili největší část „Sarmatů neboli Slovanů“, jak se vyjadřuje, „nomádi a pastevcí“, z nichž „jen sotva pár

15 „Ungefähr im Jahre 480 nach Christi Geburt kommen die Slaven, ein sarmatisches Volk, mit ihren Weibern und Kindern aus Sarmatien nach Bojohemum; entweder weil ihnen ihre Wohnplätze in Sarmatien zu enge geworden waren, oder weil sie seit geraumer Zeit bemerkt hatten, dass sie Provinzen, welche in Ansehung ihrer jenseits der Weichsel lagen, von Einwohnern grösten theils entblößt waren, oder endlich auch weil sie von den Gothen, Hunnen und anderen Völkern beunruhiget und vertrieben worden. Genug, sie liessen sich in Böhmen nieder, wobey sie die noch übrigen Markomanen entweder vertrieben, oder unter sich duldeten, und sich mit ihnen verbanden.“ Franz PUBITSCHKA, *Chronologische Geschichte Böhmens*, Prag — Leipzig 1770, s. 51–52.

16 Tomáš Jan PEŠINA Z ČECHORODU, *Prodomus moravographiae. To jest předchůdce Moravopisu*, Litomyšl 1663, zde kniha I, kap. I, s. IV a V.

17 Jan František BECKOVSKÝ, *Poselkyně starých příběhův českých aneb kronyka česká I*, Praha 1700, s. 10–11.

18 K vývoji recepce sarmatismu v českých zemích viz Oldřich KRÁLÍK, *Vliv Kromerův na českou historiografii XVII. a XVIII. století*, in: Milan Kudělka (ed.), *Česko-polský sborník vědeckých prací*, Praha 1955, s. 369–393. Králíkův přístup zasazující diskuzi o sarmatském původu do teleologického narativu racionalizace vědy však vyžaduje doplnění a reinterpretaci. K teorii sarmatského původu u Jana Matiaše ze Sudetu včetně edice jeho traktátu viz Lucie STORCHOVÁ, *A Late Humanist Treatise on the Origin of the Bohemians, the Academic Polemic and Their Potential to Perform the Other: De origine Bohemorum et Slavorum by Johannes Matthias à Sudetis*, *Acta comeniana* 22–23, 2009, s. 149–206.

se živilo zemědělstvím.“¹⁹ Sarmaté čili Slované prý „bydleli na vozech a kárách, táhli po zelených pláních, vláčeli s sebou své stany upředené z vlasů a dobytek, protože mléko, sýr a maso byly jejich pokrmem.“ Zatímco dokonce i Skytové podle Ulmanna „obývali hory“, „Sarmaté rajtovali po rovinatých a placatých pláních“.²⁰ Tato charakteristika dávných Sarmatů čili Slovanů v pramenech antických autorů a její podobnost s životem romského obyvatelstva především v Uhrách, jak jej znal ze své přítomnosti, jej přivádí k otázce: „zda [Romové] pocházejí od skytských Hunů a praotců Maďarů, nebo od starých Sarmatů Jazygů, nebo od jiných Sarmatů, praotců Slovanů, obou stejně velkých dobrodinců Cikánů? Avšak abychom nestranili našemu slovanskému národu či naopak nekřivdili hunskému národu, přenecháme vyřešení tohoto obtížného bodu oběma jmenovaným národům Uherského království.“²¹

I když se Ulmann nakonec vyjadřuje pejorativně vůči současnému způsobu života Romů, uvádí v jejich neprospěch pouze jejich údajný volný rodinný život a jiné prohřešky proti dobové morálce, nikoli tedy samotný kočovný způsob života, neboť by tím musel vystavit kritice i domnělé předky vlastního národa. Ani to jej však nevede k tomu, že by vyloučil možnost původu Romů ze sarmatského, a tedy i slovanského „kmene“. Protože samotné kočování u něj není součástí jeho kritiky, nevztahuje se negativní odsudek ani na dávné Slované. Pro Ulmanna, Pubitschku, Pešinu, Beckovského i mnohé humanistické autory nepřinášel „sarmatský původ“ národa žádný pejorativní podtext. Divoký nomádský život těchto „Sarmatů neboli Slovanů“ nevnímali jako něco negativního, ale naopak, zdá se, že jej považovali za odznak dávné síly a vitality vlastního etnika. Že Pubitschka, Ulmann a Pešina se sarmatským původem nespojovali zaostalost, ale naopak vyspělost, sílu a dravost, dokládá i jejich sebevědomé líčení příchodu Čechů do země. Jak podle Pubitschky, tak podle Ulmanna si Češi a Moravané přišli do země sami aktivně podmanili zbytky germánských kmenů, na které zde narazili.

Nejedná se konečně o žádnou autonomní linii české a moravské barokní a osvícenské historiografie, neboť všichni jmenovaní historikové pouze navazovali na teorii, v jejich době stále ještě běžnou, rozšířenou především mezi polskou šlechtou, tzv. sarmatismus, který do díla domácích humanistů pronikal z prací polské humanis-

19 „[...] davon der größte Theil von den Nomaden und Viehirten, zumalen ihrer gar wenig, welche die Aeckerbauen. [...] Dass sie auf den Wägen und Karren wohnen, auf den grünen Feldern herum ziehen, ihre aus Haar gewürkte Zelter mit sich schleppen, und das Viehe mitführen, weil die Milch, Käß und das Fleisch ihre Speisen sind.“ Marian ULMANN, *Alt-Mähren, das ist geographisch, chronologisch, historische Beschreibung zweyer nacheinander gewesenen Königreiche*, Olmütz 1762, s. 15.

20 „Die Dacier (wahre Scythen) bewohnen die Bergen, und die Sarmaten reiten auf den ebenen und flachen Feldern.“ Tamtéž, s. 10.

21 „Und dahero könnte jetzt die Frage entstehen: ob sie von den Scythischen Hunnen und Altvätern der Hungarn, oder von den alten Sarmaten, den Altvätern der Slawen, und beyden Insassen des Königreichs Hungarn, auch zugleich großen Gönnern der Zygeunern herkommen? aber damit wir unserer Slawischen Nation etwa nicht schmeichlen, oder der hunnischen Nation kein Leid anthun, überlassen wir die Aufklärung dieses harten Punkts denen sammentlichen beyder Nation Insassen des Königreichs Hungarn [...]“ Tamtéž, s. 15.

tické historiografie, přesněji Jana Długosze, Macieje Miechowity a Martina Kromera. Na území polsko-litevské unie tvořilo odvozování původu šlechty od divokých Sarmatů, jak známo, součást stavovské sebeidentifikace a vymezení se vůči ostatnímu obyvatelstvu soustátí. Odvozovat svůj původ od tohoto národa zde od 16. století až do rozpadu polsko-litevského soustátí na konci století 18. platilo za prestižní záležitost a základní mýtus o původu polské šlechty. Sarmatismus, který se netýkal pouze odvozování původu, ale stal se součástí celé sebeprezentace místní šlechty, její módy a dokonce i literatury, představoval proto u našich sousedů jakýsi exotismus obrácený na sebe sama. Polští aristokraté záměrně užívali exotické oděvy a obklopovali se z Orientu dováženými předměty a zbraněmi, aby zvýraznili tento domnělý sarmatský původ. V českých zemích se sice sarmatismus nikdy nestal společnou ideologií šlechty, natož všeobecně sdíleným módním, bytovým a literárním stylem, ale, jak vidíme na zmíněných příkladech, v případě hledání kolektivní identity mohl poskytnout vhodnou odpověď na otázku po vlastním původu.

V sedmdesátých letech 18. století, kdy Pubitschka vydává první díly své syntézy, se však již jeho odkaz k hrdému sarmatismu stává stále více problematickým. Také osvícenství si sice v rámci Rousseauova a Klopstockova preromantismu, ossianismu a hnutí Sturm und Drang vytvářelo arkadické idyly a vlastní exotismy, v důsledku kritiky „orientálního despotismu“ se však právě orientální imaginace začala stávat spíše zdrojem antiutopických než utopických obrazů. Orientální říše se staly oblíbenou stafáží klíčových románů kritizujících feudální přežitky evropských států.²² V důsledku toho se sarmatismus začal dokonce i v samotném Polsku v době osvícenství stávat stále více terčem kritiky a byl mu kladen za vinu celkový úpadek a rozvrat moci polsko-litevské unie. Postupně se tak i zde mezi osvícenskými kritiky stal atribut „sarmatský“ příznakem pro vše nefunkční a orientálně despotické.²³

V této chvíli se Pubitschkův obstarožní výklad stával spíše přítěží než vhodným emblémem dávné udatnosti. Sarmaté začali představovat symbol barbarské necivilizovanosti, neboť na rozdíl od osvícenci předpokládané prvotní společnosti, jež sice nepoznala dosud žádnou civilizaci, ale s ní ani žádné její negativní stránky jako je společenská hierarchie a majetek, se orientální exotismus nemohl vykázat těmito činnostmi. Osvícenství se sice snadno mohlo nadchnout pro idylu „ušlechtilého divocha“ (neboť toho je možné poučit), nesměla však mít příměs již civilizací dotčeného, a přitom stále ještě neosvíceného nomáda. Sarmaté proto (stejně jako Dobnerovi Zichové) mizí, nebo se alespoň dostávají do pozadí výkladů o původu Čechů.

Nejlépe lze tento vývoj ilustrovat na jednotlivých vydáních *Geschichte der Böhmen* (Dějiny Čechů) Františka Martina Pelcla. Zatímco Pelclovo první a druhé vydání z let 1774 a 1779 uvádělo „sarmatskou teorii“ původu Slovanů bez jediné výhrady, ba dokonce zde Pelcl ještě podrobněji než ostatní líčil historii Sarmatů včetně údajného přesného data jejich odchodu z Médské říše (ta měla být původně sarmatskou, a tedy i slovanskou pravlastí), v třetím oficiálním vydání z roku 1782 je již „sarmatská teorie“

22 Příkladem mohou být třeba některé klíčové politické romány v Praze usazeného spisovatele Johanna Friedricha Ernsta Albrechta, viz *Pansalvin. Fürst der Finsternis und seine Geliebte*, Germanien 1794.

23 Martin POLLACK (ed.), *Sarmatische Landschaften*, Frankfurt am Main 2006, s. 7–13.

omezena na pouhou zmínku o řeckém označení Slovanů jako Sarmatů.²⁴ Vliv na tento očividný posun v názoru Pelcla na „sarmatskou teorii“ mohl mít Josef Dobrovský, neboť právě jeho studii o původu slova Čech, která se sarmatskou teorií nezabývá, Pelcl umístil jako předmluvu do svého zmiňovaného vydání *Dějin Čechů* z roku 1782.²⁵ Právě Dobrovský představoval jednoho z prvních osvěcenských badatelů zabývajících se otázkou původu Slovanů, který se vyhnul odvozování jejich počátků od kočovného národa antických Sarmatů.²⁶

Vyškrtnutím Sarmatů z vlastní genealogie však v žádném případě nezmizelo podezření (dodávna nijak pejorativní) z nomádského způsobu života, který by měl být hluboce zakořeněn mezi Slovy. Švédský historik a albanista Johann Thunmann, který vydal v roce 1772 dějiny „severských národů“, tedy těch, které bychom dnes nazvali převážně „východními“ včetně Slovanů, sice již vnímal Slovy jako samostatný a v žádném případě „asijský“ národ, avšak i přesto u nich na rozdíl od ostatních národů poznamenával, že v historii „bez ustání měnili svá sídla.“²⁷ Také i jeho kolega, vůči Slovanům mnohem příznivěji nakloněný slavista a korespondent Josefa Dobrovského či Gelasia Dobnera, Karl Gottlob Anton, psal ještě v roce 1782 ve svém díle *Erste Linie eines Versuchs über der alten Slawen Ursprung* ve spojení se slovanskou architekturou obecně, a zvláště pak architekturou Chorvatů znovu o „nomádskému způsobu života“.²⁸ Podle Antona bychom konkrétně zde ještě před třiceti roky „[...] marně hledali domy podle našeho způsobu. Tak jsou v Chorvatsku domy osad roztroušené bez řádu jako domy divochů.“²⁹ Konečně také Karl Ludwig Woltmann, který byl před Palackým pověřen českými stavy sestavením syntézy národních dějin, ve své práci z roku 1817 stále ještě zmiňoval „nomádský způsob života“ starých Slovanů, jímž se měli podle něj odlišovat od svých germánských sousedů.³⁰

Exotické stylizace užívali k zachycení vesnického obyvatelstva také i nadále samotní čeští a moravští učenci, což ukazuje nejen Wanderova studie, jíž jsme se zabývali v úvodu, ale i etnografická črta obyvatelstva Hané z pera kaplana olomouckého dómu sv. Mořice, Filipa Friebecka. Friebeckovo líčení, jež se složitou cestou v překlada a úpravě vídeňského slavisty Maximiliana Šimka ocitlo v Augustem Ludwigem

24 Srov. Franz Martin PELZEL, *Kurzgefaßte Geschichte der Böhmen*, Prag 1774, s. 18; TÝŽ, *Geschichte der Böhmen*, Prag 1782, s. 17.

25 F. M. PELZEL, *Geschichte der Böhmen*, s. IX–XXIV.

26 Dobrovský se později domníval, že jméno Sarmatů přece jen zůstalo zachováno v jednom ze slovanských kmenů, u Srbů. Viz O. KRÁLÍK, *Vliv Kromerův na českou historiografii*.

27 „[Die Slaven] haben beständig ihre Wohnsitze verändert“. Johann THUNMANN, *Untersuchungen über die alte Geschichte einiger Nordischen Völker*, Berlin 1772, s. 126.

28 „[...] die nomadische Lebensart der Slawen [...]“. Karl Gottlob ANTON, *Erste Linien eines Versuches über der alten Slawen Ursprung, Sitten, Gebräuche, Meinungen und Kenntnisse*, Leipzig 1783, s. 99.

29 „Noch vor dreißig Jaren war dieses der Zustand von Slawonien, die Häuser lagen weit zerstreut auseinander, und man würde vergeblich Häuser nach unser Art gesucht haben. So sind in Kroazien die Häuser der Dorfschaften zerstreut, ohne Ordnung, wie Häuser der Wilden.“ Tamtéž, s. 98, 99.

30 „Auch hingen sie [Slaven in Böhmen] noch mehr an dem Nomadenleben [...]“. Karl Ludwig WOLTMANN, *Inbegriff der Geschichte Böhmens*, Prag 1817, s. 13.

Schlötzerem tištěné prestižní sbírce *Korespondence historického a politického obsahu*,³¹ zachycovalo Hanáky jako obyvatelstvo v mnoha ohledech podobné kočovným „Skytům“: „Jejich kroj, jejich pomalá kývavá chůze a jejich podsaditý vzrůst jsou nápadné každému cizinci. Jako staří Skytové chodí takřka celý rok úplně zahalení v kožiších: a jako Skytové ukazují své dovednosti v jízdě na koni všem ostatním.“³²

Ačkoli zde autor dopisu již neztotožňuje Hanáky s kočovnými národy v přímé genealogii, jak to činil Friebeckův krajan Ulmann, zakládal svůj popis stále ještě na tomto přirovnání. Moravským Hanákům tak propůjčil nečekaně exotické vzezření, jež dodalo Friebeckovu, respektive Šimkovu dopisu zařazenému ve Schlötzerově sbírce zdání exkluzivní zprávy o divokém kmeni v srdci Moravy.

Je tedy zřejmé, že podezření z „nomádského způsobu života“ bylo stále přítomné v představách o slovanském obyvatelstvu a skutečná míra „usedlosti“ na tomto připisovaném „charakteru“ nic neměnila. Jak ukazují etnografické popisy Wandera a Friebecka, potažmo Šimka, i pouhé sezónní přesuny vesničanů za prací z horských oblastí do Polabí a zpět nebo záliba v těžkých kožiších a jezdecké slavnosti mohly snadno vyvolat asociace s domnělým „nomádským charakterem“ českého a moravského slovanského obyvatelstva. Ačkoli se domácí historikové po Pubitschkovi, tedy především František Martin Pelcl od třetího oficiálního vydání *Dějiny Čechů* z roku 1782, již neodvolávali na údajný „sarmatský“ původ, s rozšířeným obrazem, jak ukazují zmiňovaná etnografická zkoumání Wandera a Friebecka, již příliš nesvedli.

ZAPOMNĚNÍ „NOMÁDSKÉHO CHARAKTERU“

Problémem se exotické asociace a domnělé nomádské historické kořeny staly v okamžiku, kdy začali intelektuálové po přelomu století usilovat o znovukonstituování jednotné národní identity a uznání okolních národů. Měly-li se dějiny národa stát oporou v emancipačním úsilí, bylo zapotřebí zapomenout tyto ambivalentní asociace narušující protiklad usedlí/kočovní jako binární opozici zakládající identitu evropských národů. „Já“, konstituující se vůči „druhému“ (převážně vůči domácím, rakouským či zahraničním Němcům, kteří se stejně tak vymezovali o několik desetiletí dříve opět vůči Francii), se v sobě snažilo potlačit vše, co by mohlo tomuto uznání zabránit. František Palacký a další autoři usilující aktivně o národní emancipaci potřebovali úplně jiný zakládající mýtus, než byl raně novověký exotismus barokního a raně osvícenského sarmatismu, jak jsme se s ním setkali u Pubitschky, Pešiny, Beckovského, Ulmanna a raného Pelcla. Měli-li být Češi podle nich uznáni svými sousedy, museli

31 O Šimkově „využití“ Friebeckových dopisů a jejich původním pisateli viz Čeněk ZÍBRT, *Filipa Friebecka dopisy o Hanácích*. Český lid 18/1908, s. 80–85.

32 „Ihre Kleider Tracht, ihr langsamer wankender Gang, ihr untersetzter Wuchs, fällt jedem Fremden auf. Wie die alten Scythen, gehen sie fast das ganze Jar hin durch mit Fellen bedeckt einher: und wie Scythen zeigen sie die Pferdeübungen allen andern vor.“ August Ludwig SCHLÖTZER, *Briefwechsel meist historischen politischen Inhalts VII*, Heft 40, Göttingen 1780, s. 220–227.

být představeni jako spořádaní a od počátku již vždy usedlí „občané“, jimž byl jakýkoli orientální a kočovný způsob života bytostně cizí.

Pavel Josef Šafařík proto musel vynaložit svůj veškerý um, aby představil původní Slovaný jako co nejlépe usedlé obyvatele:

„Slované v čas svého vystoupení v historii všeobecné na počátku 6ho stol. podle svědectví Prokopia a Mauricia obývali, podobně Řekům, Římanům, Celtům a Němcům, v městech a vesech, stavěli domy, obírali se orbou, řemesly a kupeckým obchodem, bojovali jezdecky i pěšky, užívali štítův do obrany atd., aniž pak zároveň Skythům a Sarmatům dřepěli pořád pod plstěnými stany, anebo na vozích a koních z pastvíska na pastvíska se potloukali, jediné po loupeži a kořisti dychtíce. Všecko toto a tomu podobné, chceme-li spravedlivě a zdravě souditi, k tomu nás vede, že Slované v 5tém stol. nebyli ostatních Evropanův tak vzdáleni a cizí, jakž obyčejně, ačkoli mylně, za to se pokládá.“³³

Na Šafaříkově líčení můžeme sledovat, jak společně s vyjmutím Slovanů z kontextu kočujících národů nabývá tento kočovný způsob života sám o sobě negativní konotace. Zatímco ještě u Mariana Ulmanna a dalších raně osvícenských a barokních autorů nomádský původ a způsob života sám o sobě ještě neznamenal nic, za co by se dané národy měly stydět, ba dokonce naopak se jednalo v jeho očích o znak odolnosti a vitality, pro Šafaříka se stávají tyto národy s vynětím Slovanů z jejich okruhu již z principu „potloukajícími se“ a „loupeživými“ „kořistníky“. Aby Šafařík dosáhl tohoto zjednodušení původu, vyčlenění Slovanů z okruhu kočovných národů a jejich zařazení mezi národy od počátku „usedlé“, musel výslovně popřít ambivalentní zprávy citovaných autorů (například Prokopiovu zprávu, že „Slované prostě a způsobem Hunův živi jsou“),³⁴ jež by opět mohly vyvolat zdání o „kočovném“ charakteru národa.

Také Palacký již na začátku svých německy psaných dějin Čech a Moravy, vycházejících takřka současně s Šafaříkovými *Slovanskými starožitnostmi*, s velkým úsilím zdůraznil, že: „Již v těch nejstarších dobách nalezneme Slovaný uvyklé na stálá sídla.“³⁵ Jako takové „usedlíky“ je mohl Palacký postavit do protikladu nejen vůči Němcům, ale i vůči Sarmatům, s nimiž ještě před půlstoletím Pubitschka a další identifikovali Čechy: „Slované byli od pradávna — ne jako Němci a Sarmaté — dobytka, válečně-nomádský národ, ale národ svobodomyšlný, uvyklý na stálá sídla, věnující se zemědělství, chovu dobytka, řemeslům a obchodu.“³⁶

Také Palacký zavržením domnělého sarmatského původu mohl konstruovat novou děličí linii usedlí/nomádi, která naopak stavěla „Němce“ do sousedství nyní již jednoznačně negativně vnímaných Sarmatů. Na tomto protikladu nezměnilo nic ani to,

33 Pavel Josef ŠAFAŘÍK, *Sebrané spisy*, Praha 1862, s. 73., 74.

34 Tamtéž, s. 74, pozn. č. 8.

35 „Schon in der ältesten Zeit finden wir die Slawen an feste Wohnsitze gewöhnt.“ Franz PALACKY, *Geschichte von Böhmen*, Prag 1836, s. 59.

36 „Dann waren sie von jeher, nicht, wie die Deutschen und Sarmaten, ein eroberndes, kriegerisch-nomadisches Volk, sondern freiliebend, an feste Wohnsitze gewöhnt, dem Ackerbau, der Viehzucht, den Gewerben und dem Handel ergeben.“ Tamtéž, s. 57.

že Palacký o několik stran dále připouštěl, že se kočovní Sarmaté postupně rozpustili mezi Slovany. Tato genealogie byla však provždy zatržena jako nelegitimní. Několikrát opakovaný důraz na stálost a pevnost slovanských sídel postavil jasnou hranici mezi orientálním barbarstvím a zatím sice ještě nerozvinutou, avšak v zárodku již přece jen přítomnou kulturou „vždy usedlých“ Slovanů. Aby nebylo pochyb, umístil Palacký původní sídliště Slovanů nikoli do lesostepních oblastí dnešní Ukrajiny, ale v návaznosti na Jordanův popis do lesnatých a bažinatých oblastí východně od Visly, tedy dnešního východního Polska a Běloruska. Vylíčil přitom život Slovanů jako úzce spojený s touto těžce prostupnou bažinatou krajinou, jež nedovolovala kočovný způsob života. Z Palackého a Šafaříka v krátké době vycházeli další jejich kolegové, což vedlo k tomu, že se „nomádský“ diskurz o „národním charakteru“ podařilo brzy úspěšně zapomenout.

Toto opakování a zdůrazňování „usedlého“ charakteru dávných Slovanů stejně jako potřebu Šafaříka v připojených poznámkách pod čarou dementovat zprávy pramenů, jež by mohly odporovat jeho teorii autonomního vývoje, však můžeme vnímat konečně také jako stopu, již v jejich vlastním výkladu zachovává odkaz k původní ambivalenci. Je to právě tato snaha Palackého a Šafaříka vyvrátit veškeré nepatřičné fasety diskurzu o národní identitě, jež by mohly představovat její ohrožení ve chvíli, kdy usilují o uznání jiných — „druhých“ — evropských národů, co zde klade odpor průzračnosti jejich výkladu. Do snahy Palackého a Šafaříkovy o ustanovení jasných binárních opozic (usedlí/nomádi), jejich společné „writing culture“, se tak proti jejich vůli „vepisuje“ ona procesualita a materialita značení, jejich vlastního úsilí. Do počátku, který by měl ideálně fungovat jako do sebe sama uzavřené zřídlo žádané identity, se opět dostává ono — jakkoli redukované — „po“, jež přechází ideálnímu „činu“. Právě v těchto stopách tak zůstává proti vůli autorů otištěna původní ambivalence a úsilí, jež museli vynaložit k jejímu zapomenutí.

RÉSUMÉ:

This paper explores some discussions about the supposed ‘nomadic character of the nation’ of Slavic inhabitants of the Czech Lands at the end of the 18th and the beginning of the 19th century. The research is based on proto-ethnographic descriptions of Czech-speaking inhabitants of the Czech Lands written by Joseph Leopold Wander, Filip Friebeck and Johann Thunmann at the end of 18th century. The origin of their Orientalist imagination is grounded on the ‘Sarmatic theory’ of the origins of the history of the Slavs, which already appeared in the Humanistic historiography. I examine in more detail the ongoing reception of the ‘Sarmatic theory’ in the writings of such enlightened historians as Marian Ulmann, Franz Pubitschka and Franz Martin Pelzel. Finally, I concentrate on the mechanism of displacement of the ‘Sarmatic theory’ as well as the supposed ‘nomadic character of the nation’ in the writings of František Palacký and Pavel Josef Šafařík. However, the mechanism of displacement shows the latent instability of the new constructed collective identities, resulting from the need for repeating the process of their marking in binary oppositions.

Mgr. Václav Smyčka studoval germanistiku a historii na FF UK, kde dále pokračuje v doktorských studiích. Zabývá se jednak vznikem historismu, historickou imaginací a románem pozdního osvícenství, jednak studiem paměti a reprezentacemi odsunu/vyhnání v soudobých českých a německých kulturách vzpomínání (VSmyčka@volny.cz).